

UOT 372.3/.4

Parvana Fizuli qızı Əliyeva

Gəncə Dövlət Universitetinin

Ümumi pedaqogika kafedrasının müəllimi

<https://orcid.org/0009-0004-5974-241X>

E-mail: parvana.aliyeva@gdu.edu.az

[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(6\).143-146](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(6).143-146)

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN DAVRANIŞ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Parvane Fizuli Aliyeva

lecturer of the department of General pedagogics at

Ganja State University

METHODS FOR DEVELOPING YOUNG SCHOOLCHILDREN'S BEHAVIORAL SKILLS

Парвана Физули гызы Алиева

преподаватель кафедры общей педагогики

Гянджинского Государственного Университета

ПУТИ РАЗВИТИЯ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ НАВЫКОВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Xülasə. Bu tədqiqat məqaləsi kiçikyaşlı məktəblilərin öz davranışına nəzarət və özünü idarə etmənin həyatı vacib psixoloji atributundan bəhs edir. Məqalənin məqsədi ailə mühiti və təhsil kontekstini nəzərə alaraq, davranışa nəzarətin uşaqlara dərin təsirini araşdıraraq bu iki əsas determinanta diqqət yetirir. Özünə nəzarət, davranışları, duyğuları müstəqil idarə etmək bacarığı, və uzunmüddətli məqsədlərə doğru qərar qəbul etmək şəxsi inkişaf və uğur qazanmaq üçün çox vacibdir. Ailə quruluşu və dəstək kimi aspektləri əhatə edən ailə mühiti uşağın özünə nəzarətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalə praktiki cəhətdən ibtidai müəllimlərin kiçikyaşlıların davranışlarını formalaşdırmasında yeni biliklər kimi istifadəsində faydalı bir resurs ola bilər.

Açar sözlər: *kiçikyaşlı məktəblilər, ailə mühiti, təhsil konteksti, özünə nəzarət*

Abstract. This research article discusses the vital psychological attributes of self-control and self-management in young schoolchildren. This article aims to examine the profound impact of behavioral control on children by considering the family environment and educational context, with a focus on these two primary determinants. Self-control, the ability to independently manage behaviors, emotions, and make decisions that contribute to long-term goals, is crucial for personal development and success. The family environment, encompassing aspects such as family structure and support, plays a vital role in shaping a child's self-control. The article can be a valuable resource for elementary school teachers to utilize as a new source of knowledge in shaping the behavior of young children.

Keywords: *young schoolchildren, family environment, educational context, self-control*

Аннотация. В данной исследовательской статье рассматриваются важнейшие психологические характеристики самоконтроля и самоуправления младших школьников. Цель статьи – изучить глубокое влияние контроля поведения на детей с учетом семейной среды и образовательного контекста, сосредоточившись на этих двух основных детерминантах. Самоконтроль, способность самостоятельно управлять своим поведением, эмоциями и принимать решения для достижения долгосрочных целей, крайне важен для личностного развития и успеха. Семейная среда, включающая такие аспекты, как структура семьи и поддержка, играет важную роль в формировании самоконтроля ребенка. Статья может стать полезным источником знаний для учителей начальных классов, которые помогут им в формировании поведения детей младшего возраста.

Ключевые слова: *школьники младшего возраста, семейная среда, образовательный контекст, самоконтроль*

GİRİŞ 1. Kiçikyaşlı məktəblilərdə öz davranışlarına nəzarət

Ümumi təhsil müəssisələrində kiçikyaşlı məktəblilərin təhsil muxtariyyətinə, özünəməxsusluğuna, özünü əks etdirməsinə, özünü inkişaf etdirməsinə və öz davranışlarına nəzarət etmək qabiliyyətinin formalaşmasına diqqət artırmaqdadır. Bun dan əlavə, yeni təhsil proqramları kiçikyaşlıların inkişaf sahəsinə təsir edən sosial xüsusiyyətlər və subyektiv xüsusiyyətlərlə yanaşı, onların şəxsiyyətinin formalaşmasında nəzərə alır. Burada əsas dəyərlər öz-özünə öyrənmə, şagirdin həyat təcrübəsi və uşağın həyatında təhsilin şəxsi əhəmiyyətidir.

Əsas psixoloji atribut olan özünə nəzarət davranışı, duyğuları və qərar qəbul etməyi tənzimləyir. Öz davranışına nəzarət əhəmiyyətli dərəcədə şagirdlərin müqavimət göstərməkdən tutmuş bütün çətinliklər zamanı emosiyaları idarə etməyə qədər fəaliyyətin formalaşmasında rezonans doğurur. Bu fəaliyyətin formalaşmasının əhəmiyyəti tarix boyu açıq-aşkar görünür və tədqiqatın aktuallığını və müasir tədqiqat fokusunu əks etdirir.

Tarixi və müasir kontekstlərdə özünə nəzarətin vurğulanması ardıcıl olaraq qalır. Araşdırmalar göstərir ki, qədim fəlsəfi təlimlər istəklər üzərində ustalığı vurğulayırdı, müasir psixologiya isə idrak proseslərini araşdırırdı. Özünə nəzarəti başa düşmək və tərbiyə etmək çoxlu diqqəti yayındıran amillər və mürəkkəb qərarların qəbulu ilə səciyyələnən müasir sürətlə inkişaf edən dünyada çox vacibdir. Məqalə uşaqların özünü idarə etmə inkişafına təsir edən mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri üzə çıxarmaq məqsədi ilə özünü idarə etmənin tarixi və cari vurğularını araşdırır. Bundan əlavə, makroskopik tarixi perspektivləri müasir tədqiqatların mikroskopik araşdırmaları ilə əlaqələndirmək praktik müdaxilələr, uşaqların həyatın mürəkkəbliklərində inkişaf üçün əsas bacarıqlara yiyələnməni təmin edir [1, s. 2].

Uşaqları öz intizamını inkişaf etdirən fəaliyyətlərlə məşğul olmağa həvəsləndirmək lazımdır. Öz davranışına nəzarət nizam-intizamı inkişaf etdirən fəaliyyətlərə bacarıq öyrənmək, idman oynamaq, musiqi dərsləri almaq, qonşunun ev heyvanına qulluq etmək, müqəddəs ayələri əzbərləmək, otağı təmizləmək və ya bir sıra digər fəaliyyətlər daxildir.

1.1. Davranışa nəzarətin formalaşması yolları

Özünə nəzarət hər bir fərdin uzunmüddətli məqsəd və dəyərlərə daha yaxşı nail olmaq üçün impulslar və ya istəklər qarşısında öz davranışlarını, emosiyalarını və ya qərar qəbul etmələrini avtonom şəkildə tənzimləmək qabiliyyətinə aid kritik psixoloji qabiliyyətdir. Özünə nəzarət gələcək məqsədlər üçün ani impulslara müqavimət göstərmək bacarığıdır. Şəxsi inkişaf, qərar qəbul etmək və həyatda uğur qazanmaq üçün çox vacibdir. Bura müqavimət, qeyri-sağlam qida və gərgin vəziyyətlərdə emosiyaların idarə olunması kimi sahələr daxildir [2, s. 3].

Bu bacarıq davranışından zövq almağı, rəşional seçimlər etməyi və diqqəti yayındıran amillərə baxmayaraq diqqəti cəmləşdirməyi tələb edir. Bu, vaxtın idarə edilməsi, pis vərdişlərin aradan qaldırılması və təhsil, karyera və hədəflərə çatmaq üçün çox vacibdir [3, s. 4].

Araşdırmalar göstərdi ki, öz davranışına nəzarət sabit deyil. Məqsədlərin qoyulması, özünə nəzarət sistemlərinin yaradılması və müsbət vərdişlərin inkişafı özünə nəzarəti təkmilləşdirə bilər. Özünə nəzarət uşaqların həyatı üçün əhəmiyyət kəsb etdiyinə və yaşla dəyişə bildiyinə görə, onların özünü idarə etməsinə təsir edir. Araşdırmalar göstərir ki, ailə mühiti və təhsil mühiti kiçikyaşlıların özünü idarə etməsinə təsir edən iki mühüm amildir [3, s.36].

Ailə mühiti amilləri kiçikyaşlıların yaşadıkları və məruz qaldıkları müxtəlif təsirlərə, o cümlədən ailə quruluşuna, valideyn-uşaq münasibətlərinə, ailə dəstəyinə, ailə mühitinə aiddir.

Təhsil və ətraf mühit amilləri kiçikyaşlıların akademik performansına və inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən öyrənmə və təhsilin kontekstinə, şərtlərinə və resurslarına istinad edir.

Ailə mühitinin uşaqların nəticələri ilə əlaqəli olduğunu göstərən eksperiment, sosial-iqtisadi riskin uşaqların erkən özünü idarə etməsi ilə əlaqəli olduğu mürəkkəb prosesi üzə çıxaran əvvəlki təcrübədən əldə edilmişdir [2, s.24].

Birincisi, tədqiqat etiraf edir ki, sosial-iqtisadi çətinliklər, maddi çətinliklər ailələrin üzləşdiyi iqtisadi təzyiqlərlə sıx bağlıdır. Bu stress, adətən valideynlərin öz iqtisadi imkanlarını və yaşadıkları psixoloji sıxıntıları subyektiv qiymətləndirməsi ilə ölçülür. Tədqiqat sosial-iqtisadi çətinliklərin və digər təsiredici qüvvələrin uşaq inkişafına təsirini işıqlandıran kritik nə-

zəri çərçivə modelindən istifadə edir. Burada valideyn-uşaq qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşdırılmasında və sonradan uşağın özünə nəzarətinin formalaşdırılmasında valideynlərin iqtisadi təzyiq təcrübələri də daxil olmaqla, ailə gərginliyi mexanizmlərinin rolunu vurğulayır.

Məlumdur ki, sosial-iqtisadi çatışmazlıq göstəricilərinin valideynlərin iqtisadi problemlə bağlı qavrayışlarına nəzarət etdikdən sonra belə uşaqların özünə nəzarətini müstəqil şəkildə proqnozlaşdırıb-yaxmadığını müəyyən etmək olur.

Digər tərəfdən, ailə mühiti, xüsusilə valideynlərin uşaqların nəzarət və nailiyyət nəticələri haqqında anlayışına təsir edəcəyi gözlənilir. Burada valideynlərin rolunu araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, valideynlərin fədakarlığı, kiçikyaşlılara müsbət diqqəti və uşağın həyatında fəal iştirakı onların düzgün davranışa malik olmasında danılmaz rolu vardır. Belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, valideynlərin daha çox iştirakı uşağın özünü idarə etməsinə, özünə inamına və akademik uğuruna töhfə verən emosional və konkret resurslar təmin edir. Valideynlik üslublarına bu ölçülü yanaşma tədqiqatçılara kiçikyaşlıların məktəbdə özünütənzimləmə və səriştəsinə təsirlərini aşkar etməyə imkan verən hərtərəfli perspektiv təklif edir. Burada uşaqların məktəbə uyğunlaşmasına həm anaların, həm də ataların töhfələrinin nəzərə alınması vacib şərtidir.

Bundan əlavə, ailə mühiti ilə müqayisədə məktəb mühitindəki amillərlə bağlı az sayda araşdırma olsa da, bir çox təcrübələr məktəb mühitinin uşaqların özünü idarə etməsinə də təsir etdiyinə dair güclü sübutlar təqdim edir. Tədqiqatlar məktəb və sinif xüsusiyyətləri ilə uşaqların öz davranışına nəzarət bacarıqlarının inkişafı arasında əlaqə olduğunu göstərir.

M.R. Qottfredson və T.A. Hirschinin araşdırmalarına görə, məktəb mühiti və müəllimin sosiallaşma təcrübələri kiçikyaşlıların özünə nəzarətin inkişafının daha geniş təsir edir [5, s.125]. Tədqiqatçıların mülahizələri sübut edir ki, məktəb mühitinin və valideyn təsirləri kiçikyaşlıların öz davranışına nəzarət və özünü idarə etmə bacarıqlarının inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Məktəbdə sosiallaşma təcrübələri bu nəzarətin əsas elementlərini başa düşmək üçün bir yanaşma təqdim edir. Məktəblərin, qrupların və ayrı-ayrı müəllimlərin fəaliyyətinə məktəb idarəetmə mühitinin müxtəlif formaları

böyük təsir göstərə bilər. Bu o deməkdir ki, aşağı səviyyəli idarəetmə mühiti fərqli performansla nəticələnə bilsə də, güclü məktəb idarəetmə sistemi təhsilin keyfiyyətini artırmağa bilər. Bu unikal performans uşaqların inkişafı ilə əlaqələndirilə bilər [4, 5, 6].

Tədqiqatlar göstərir ki, məktəb mühiti şagirdlərin özünü idarə etməsinə təsir edə bilər. Yaxşı təşkil edilmiş məktəb mühiti özünü intizamı təşviq edir və şagirdlərin özünə nəzarətini inkişaf etdirməyə kömək edən müsbət stimullar təmin edir.

Məqalələr sübut edir ki, ailə və təhsil mühiti uşaqların özünü idarə etməsinə təsir göstərir. Yekun olaraq, hər biri özünütənzimləmə bacarıqlarının çoxşaxəli inkişafına unikal şəkildə töhfə verir. Tədqiqat vurğulayır ki, sosial-iqtisadi amillərdən və nüanslı valideynlik tərzlərindən təsirlənən ailə dinamikası uşağın adekvat özünü idarə etməyə doğru səyahətini əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırır. Valideynlə müsbət münasibət, muxtariyyət dəstəyi və strukturlaşdırılmış rəhbərlik daxili motivasiya, idrak səriştəsi və ümumi akademik uğurun inkişafında mühüm rol oynayır [5, s. 6].

Sinifdə özünü idarə etmə təlimi getdikcə daha çox yayılır. Məktəblər xaricdən idarə olunanlar əvəzinə özünü idarə edən davranış modifikasiyası proqramlarını uğurla həyata keçirərlər, uşaqlar öz sosial və akademik davranışlarını idarə edə biləcəklər. Bu, müəllimlərin diqqətini dərəcəyə yönəltmək üçün vaxtını azad edir. Bu məqalədə özünü qeyd etmə, özünü qiymətləndirmə, gözlənilməz hadisələrin öz müqəddəratını təyin etmə və özünü idarə etmənin komponentləri kimi özünü-təlimat nəzərdən keçirilir. Sinifdə düzgün davranışı təmin etmək üçün nəzərdə tutulan özünə-nəzarət üsulları, eləcə də özünə nəzarət təlimi ilə bağlı problemlər, o cümlədən özünü müşahidənin etibarlılığı, cavabın saxlanması, ümumiləşdirmə və kənar nəzarət funksiyası araşdırılır.

Problemin aktuallığı. Kiçik məktəb yaşlı uşaqların təhsil müstəqilliyinin, təşəbbüskarlığının və məsuliyyətinin inkişafı onların öz fəaliyyətlərinə nəzarət etmək və problemlərin əsas səbəblərini tanımaq və aradan qaldırmaq qabiliyyətindən çox asılıdır. Təhsil fəaliyyətinin diqqət mərkəzində olan kiçik məktəbli indi fəal və yaradıcı şəkildə onlarda iştirak edir və potensial yeni bacarıqlarını kəşf edir. Bu cür fəaliyyətlər şagirdin inkişaf mərhələsində dəyişikliyə səbəb olur. Buna görə də təhsil fəaliyyətinin inkişafı ibtidai təhsilin əsas məqsədlərindən biridir.

Problemnin elmi yeniliyi. Ümumi təhsil məktəblərində kiçikyaşlı məktəblilərin öz davranışına nəzarət fəaliyyətlərində yeni yanaşmalar üzrə bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Öz davranışına nəzarət və özünüinkişaf yanaşması uşaqlarda təfəkkür inkişaf etdirir. Kiçikyaşlı məktəblilərin təhsil zamanı əldə etdikləri bilik və bacarıqlara münasibəti həmin fənlərin tədrisi, eləcə də bütövlükdə təlim prosesi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq olaraq, oxu, riyaziyyat, bədən tərbiyəsi, Azərbaycan dili və həyat bilgisi elmləri kimi fənlərin tədrisi zamanı şagirdlərin əsas mülahizələrinin düzgünlüyünə marağı-

nı oyatmaq, çıxardıqları əsas nəticələrin düzgünlüyünü nümayiş etdirmək, zaman keçdikcə bu marağı davam etdirmək və onları əsaslandırılmış qərarların qəbuluna daha çox diqqət yetirməyə və fəal iştirak etməyə təşviq etmək vacibdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat məqaləsində verilən faydalı fikirlər ümumi təhsildə fəaliyyət göstərən ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, kiçikyaşlı məktəblilərin davranışlarına nəzarət bacarıqlarının inkişafında faydalı bir mənbə kimi əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası: Ali məktəblərin magistratura səviyyəsi üçün dərslik. / A.N. Abbasov. –Bakı: Mütərcim, –2015. –324 s.
2. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşdırılması problemləri / Ə.Ə. Ağayev. -Bakı: Adiloğlu, –2005. – 188 s.
3. Ayık ,N. “Çocuklarda görülen davranış bozuklukları”. – Artvin: Artvin Rehberlik ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü, –2004. – s.44
4. Кыверялг, А. А. Контроль и самоконтроль - важные условия формирования вычислительных навыков / А. А. Кыверялг // Начальная школа, – 1986. № 2. – с. 36-39.
5. Gottfredson, M. R. Hirschi, T. A General Theory of Crime. Stanford, CA: // Stanf. Univ. Press, –1990. – pp. 122- 167
6. Moon, B., Alarid, L. F. School bullying, low self-control, and opportunity // Journal of Interpersonal Violence, 30(5), –2014. – pp. 839–856.

Redaksiyaya daxil olub: 04.09.2025.